

EDEBİYAT DERSLERİNDE KLASİK ESERLERİN TAHLİLİNİN SUFİZM VE HURUFİZMLE İLİŞKİLENDİRİLME İMKANLARI

Connectivity Analysis of Classic Works With Ideas Sufism and Hurufizm at the Literature Classes

Bilal HESENLI*

Özet: Edebiyat derslerinde bir çok klasiklerin, – İmadeddin Nesimi, Fuzuli, Şah İsmail Hatai – sufistik şiirler yazan sanatkarların edebi kişiliğinin öğrenimi zamanı öğrencilere ilkin sufizm ve hurufizmin mahiyeti, felsefesi, fikirleri ve bakış açısı hakkında bilgi verilir. Gözlemlerimize göre, sufizm ve hurufizmi öğrenmeden, bu dini-felsefi bakış açısı sisteminin ne olduğunu kavramadan öğrencilerin klasik edebiyatımızın çoğu üyesinin edebi irsini derinden benimsemesi mümkün değil. Liselilere çağdaş edebiyat dersliklerinde bu meselelerin yeterince açıklanmaması zorlukların doğmasına sebep oluyor. Bu yüzden de 13. – 14. Yüzyıllar edebiyatının öğretilmesi zamanı öğrencilere sufizmin ve hurufizmin mahiyetini, farklı yönlerini anlatmak icap ediyor. Okul tecrübesine göre, öğrenciler, bu tarikatların ayrımını yapmıyor ve sonuçta öğrenilen eserin ana fikrini kavramakta zorlanıyorlar.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Klassik Edebiyat, Tasavvif, Hurufilik, Tarikat.

Abstract: In X grade of secondary schools are taught Azerbaijani classical literature. The article gives the results of investigations in the sphere of problems of learning classical literature. Problem of the connectivity analysis of classic works with ideas sufism and hurufizm in the process of the teaching literary works investigation in the article. In the article it is told about necessity of studying this problem and some ways of their application are shown at teaching.

The article in tuch the essence, causes, impact ideas sufism and hurufizm on the Azerbaijan literature in the muslim east of the middle ages. The author reports important role knowledges about sufism and hurufism in understanding classical art works in X grade secondary schools and grounds that these ideas increase quality of teaching. But these knowledges must meet the level of training and the perception students of concrete class. And this promotes to successful reception of the formation at literature lessons.

Key words: Azerbaijani, Classic, literature, Sufism, Hurufism

* Doç. Dr., Azerbaycan Öğretmenler Enstitüsü

Orta dönem Azerbaycan edebiyatının temelini sufizm, hurufizm fikirlerini, görüşlerini, sembollerini büyük sanatkarlıkla yansıtan edebi eserler mevcuttur. Genelde klasik edebiyatımızın büyük bir dönemi direk tarikatla ilgilidir. Şöyle ki, 12. yüzyıldan itibaren söz sanatı örnekleri genelde tarikat fikirleri, dini – felsefi sistemin etkisi altında yaranmıştı. Özellikle 12. –13. yüzyıllarda sufizm ve hurufizm tarikatlarına dayanan fikirlerin Azerbaycan`da estetik - edebi düşünceye etkisi daha geniş olmuş, onu estetik – felsefi açıdan mükemmelleştirmiş, lirik şiirler yazan sanatkarların edebi kişiliğinde gün yüzüne çıkmıştır.

Lise 1. sınıfta bir çok klasiklerin, – İmadeddin Nesimi, Fuzuli, Şah İsmail Hatai – sufistik şiirler yazan sanatkarların edebi kişiliğinin öğrenimi zamanı öğrencilere ilkin sufizm ve hurufizmin mahiyeti, felsefesi, fikirleri ve bakış açısı hakkında bilgi verilir.

Gözlemlerimize göre, sufizm ve hurufizmi öğrenmeden, bu dini-felsefi bakış açısı sisteminin ne olduğunu kavramadan öğrencilerin klasik edebiyatımızın çoğu üyesinin edebi irsini derinden benimsemesi mümkün değil. Liselilere çağdaş edebiyat dersliklerinde bu meselelerin yeterince açıklanmaması zorlukların doğmasına sebep oluyor. Lise 1. sınıfta 13. – 14. Yüzyıllar edebiyatının öğretilmesi zamanı öğrencilere sufizmin ve hurufizmin mahiyetini, farklı yönlerini anlatmak icap ediyor. Okul tecrübesine göre, öğrenciler, bu tarikatların ayrımını yapamıyor ve sonuçta öğrenilen eserin ana fikrini kavramakta zorlanıyorlar.

Edebiyat derslerinde doğal olarak şöyle bir soru ortaya çıkar: bildiğimiz gibi islam dininin kutsal kitabı, semavi kitapların sonuncusu olan Kuran-i Kerimdir ve bu kitap toplum hayatının en önemli meselelerini, insanları düşündüren, rahatsız eden soruların cevabını, müslüman icmasının temel hukuki sorunlarını yansıtmakla beraber içtimai ahlak ve adaletle ilgili mükemmel hükümler verdiğine göre sufili ve hurufilik gibi dini – felsefi tarikatların yaranmasına ne hacet vardı? Bu tarikatların ortaya çıkması hangi siyasi- tarihi. ş içtimai sebeplerle ilgilidir?

Muhammed (s.a.s.) peygamberin ve Ondan sonraki dört halifenin zamanında islami toplumda ideal adalet, kardeşlik, beraberlik hüküm sürmüştür. Lakin Emevilerin, daha sonra da Abbasilerin hüküm sürdüğü dönemde hilafet saltanata, manevi-ruhani toplum dünyevi topluma dönüştü. Bazı zahirperest ruhaniler bu adaletsizliği açık ve kapalı şekilde doğrulamaya çalıştılar. Tanrı toplumu yerini çıkarıcı topluma, Tanrı sevgisi yerini servet ve mensep sevgisine verdi. Sufizm sırf bu dünyagirliğe, çıkarıcılığa, servetperestliğe, Hakk`ı bırakıp dünyayı tutana karşı dinç itiraz olarak ortaya çıktı ve intişar etti. (2, s.10)

Dini-felsefi, manevi-ahlaki düşünce ve tutum sistemi olan sufizm (tasavvuf), orta yüzyıllarda Doğuda islam dünyasında geniş biçimde yayıldı. Sufi arapça yün bez demek. Sufiler sade hayat biçimini aksettiren ve onları diğerlerinden ayıran yün elbise giyindikleri için tarikatlarına bu ad verilmiştir. Bazı kaynaklarda sufi kelimesinin Yunanca düşünce, hikmet anlamına gelen “sofiya” sözünden geldiğini iddia edenler de var.

Orta dönemde hakim olan dini ideolojiye belli açıdan yabancı olan sufilik ve hurufilik tarikatları dünya ve insan hakkında dini bakışları yeni farklı açıdan saptamaya çalıştılar. Sufizmin tarih boyu yayılmış kolu vahdet-i vücud veya panteizm olmuştur ki aslında vahdet-i vücud felsefesi sufizmin özeğidir. Sufi panteistler için “hülul” (yok olma) ve “ittihat” (birleşme) Allah, insan ve tabiat arasındaki ilişkiyi anlamak bakımından önemlidir. Yani, sufi panteistler “hülul” ve “ittihat” yoluyla Allah ve insan birliğini ileri sürmüşler. Başka bir formula göre, “vahdet-i vücud”cular dünyayı “alem-i kebir” (büyük alem) veya “insan-ı kebir” (büyük insan), insanı ise “alem-i seğir” (küçük alem) olarak gördükleri için onlar arasında birlik olduğunu iddia ederler.

Sufi panteizme göre insanla Allah birdir. Sufi nereye baksa “büyük insan” olan dünyayı tanrı olarak görür. (1, s.45-46) Nesimi şöyle yazar:

Her yana kim bakar isen, anda sen Allah'ı gör,
Hançeri kim azim kılsan, simme-vechi-illahi gör.
Can gözüyle bakdın ise kainatın aynına,
Andan özge nesne var mı, həsəbətənlillahi gör.

Sufizmde Allah'ın kulu olan insanın Hakk'a yükselmesi, insan-ı kamil aşamalarını geçmesi zaruridir. Bu aşamalar dörttür: Şariat, tarikat, marifet, hakikat. İlk aşama olan şariat, İslam dinin müminlik hayatı için belirlediği, Allah'ın Hazreti Muhammed (s.a.s.) tarafından insanlara ulaştırılan kanunlar, dini-ahlaki hükümlerdir. İkinci aşama tarikattır. Tarikat, şariatın hükümlerinin uygulanmasıdır. Bu aşama sufünün nefisten kurtulup gönüllü olarak yoksul hayat sürmeyi, dünyayı ve kendini terketmeyi amaçlar. Tarih, sufi olmak isteyen bir çok insanların şariat hükümlerini uygulayarak servetlerini yoksullara dağıtmış ve hayatlarını ömürlerinin sonuna kadar yokluk içinde geçirmiş olaylara sahne olmuştur.

Sufinin şeyhi mürşit, kendisi ise mürittir. Sufi kendini tamamilen mürşide teslim ediyor ve onun rehberliğiyle maneviyatını kamilleştirmeye çalışıyor. Bu sebeple o, en zor işleri yapmaya hazır olduğunu ıspat etmiş oluyor. Marifet (idrak) aşamasında sufi teklife çekilerek Hakk'ı tanıyarak iletişime girmeğe, hakikati

anlamaya, ilahi bilgiye erişmeye çalışıyor. En yüksek aşama hakikattir. Bu sonuncu aşamaya erişmek her adama nasip olmuyor. Hakikat aşamasına erişen sufi “mutlak hakikatla” daim iletişimde olur.

Tasavvufta aşk dünyevi ve ilahi olmak üzere ikiye ayrılır. Dünyevi aşk denildiği zaman insanın dünyaya, insana, hayaya, maddi varlıklara olan düşkünlüğü anlaşılır. Bu, beşeri, hayati ve dünyadaki güzelliklere karşı olan aşktır. Hakiki aşk ise dini-felsefi mahiyete sahiptir. Allah'a, ilahi güzelliğe beslenen sevgidir. Ş. İ. Hatayi'nin Dehname mesnevisinde vefa, sadakat, sabır, ilahi aşkın temel özellikleri gibi gösterilmektedir. Eserin kahramanının insana değil, peri kızına aşık olması rastgele değildi. Sufizmde periler, melekler aleminden geçerek onlarla görüşmek, ilahi aşka varmanın zaruri aşamasıdır.

M. Fuzuli'nin Leyli ve Mecnun eserinde ilahi ve dünyevi aşk vahdeti görülür. Onları bir birinden ayırmak zordur. Eserin kahramanı Kays'ın anadan doğulduğu zaman ağlaması, güzel bir kadının onu kucığına aldığı zaman ağlamayı kesmesi sahnesinin tasvirinde sanatkarın sufi görüşlerine rastlanır. Ana rahminden çıkan, dünyaya göz açan çocuğun ses çıkarması, ağlaması doğal fizyolojik olaydır. Lakin bu durum eserde sufi bakış açısına uygun biçimde – zerrenin külliden ayrılmasının doğurduğu kederin sonucu olarak yorumlanır. Çocuk Allah'ından ayrıldığı, bu fani, hicran dünyasına geldiği için ağlar. Allah'a yeniden kavuşmak için o, dünyaya gelirken sahip olduğu saflığı, nuru muhafaza etmeği bilmelidir.

Eserin kahramanı Kays yaşadığı toplumda hakim olan haksızlıklarla, insanın bağımsızlığını, sevgisini, saadetini engelleyen kurallara karşı çakar ve insan toplumunu terk ederek tabiatın koynuna gider, vahşi hayvanlarla yaşamayı tercih eder. İnsanların deli, divane olarak kabul edemedikleri Mecnun'u vahşi hayvanlar duyarlar, ona ram olurlar. Bu sahne çoğu sufünün insanlardan uzaklaşarak tabiatın koynunda sade, iddiasız hayat sürmeyi hatırlatır.

Bilindiği üzere Kays'ın Leyli'ye olan sevgisi eserin birçok bölümünde dünyevi özelliğe sahiptir. Leyli nüfuzlu birinin – kabile reisinin kızıdır. Onun haberdar olan annesinin heyecan dolu nasihatları da bu iki gencin sevgilerinin dünyeviliğinden haber verir. Lakin hadiselerin gidişatında Mecnun'un Leyli'ye beslediği hissler ilahi aşka çevrilir, ve sufi aşkının - insanın Allah'a olan sevgisinin izleri görünmeğe başlar. Babasının sözünden çıkmayarak Kabe'ye gelen Mecnun Allah'tan akıl değil aşk ister, kamil aşk aşığına dönüşür:

Yarab, belayi aşk ile kıl aşına meni,
Bir dәм bәlayi aşktan kılma cüda meni.

Ibn Salam`ın ölümünden sonra Mecnun`un ona sadık kalmış Leyli`yi reddetmesi de onun dünyevi sevgisinin ilahi aşka dönüşmesine işarettir. Eserde Mecnun kemale ermiş, hakikat idrakına varmış biri olarak sunulur.

Araştırmalara göre, sufi edebiyatında belli içtimai-felsefi fikirler çoğu zaman asıl konusundan tamamile uzak ıstılahlarla, edebi sembollerle gösterilir. Sufi poeziyasının kendine özgü bedii tasvir ve ifadeleri vardır. Sıradan eserlere göre sufistik eserlerde bu fikirleri yansıtan bedii örneklerde çoğu kelimeler sıradan, sözlükteki anlamıyla değil mecazi, sembolik anlamda kullanılır. Bu mistik – irfani konu, sufistik poetik ıstılahların, sembollerin anlamını bilmeden, sufiliğin mahiyetini kavramadan anlaşılabilir.

Örneğin, sufistik şiirlerde meyhane Allah`a ibadet edilen yer, şarap Allah`a kavuşma aracı demektir. M. Fuzuli sufistik ıstılahlardan yararlanarak şariatın zahiri kurallarına uyan, İslam`a zahiri hizmetle yetinerek onu batını itikatla tamamlayan, içten fitne-fesat yuvası olanları, şer amellerle meşgul olanları ifşa ederdi:

Ey esiri demi gam, bir guşe-i meyhane tut,
Tutma zöhhadın muhalif pendini, peyman tut.
Ger sana efganımı bihude derse müddei,
Ol söze tutma kulak, men çektiğim efgane tut.

(Ey gam torununun esiri, bir meyhane tut. Zahitlerin muhalif nasihatlerini dinleme, piyale tut. Eğer rakip benim söylediklerimi boş, anlamsız görürse, onun sözünü dinleme, benim çektiğim figanı duy.) (6, s.204)

Ş. İ. Hatai`nin edebi kişiliği öğretildiği zaman humanist şairin eserlerindeki sufizm fikirleri önemli yere sahiptir. Sanatkar sufistik şiirlerinde insanın manevi kamillüğünden, iç güzelliğinden söz açar ve insan bağımsızlığını önleyen ahkamları, fanatizmi yerer. Şair sufi müritlerden büyük taleplerde bulunur, onları kötü amellerden, haramdan çekinmeğe, ahde sadık olmaya, meslek ve akideye, doğru yola sesler:

Sufi isen alıp satma
Helaline haram katma
Yolun eğrisine gitme
Doğru yola nazar eyle

Bildiğimiz gibi, Hurufizm dini-felsefi fikir cereyanının vatanı Azerbaycan`dır. Bu tarikatın adı görkemli mütefekkir şair Şeyh Fezlullah Neimi

Tebrizi (1339-1394) ile bağlıdır. F. Neimi Hurufilik tarikatının nazariyyesini “Cavidanname” (Edebiyat hakkında kitap), Muhabbetname, Növmname (rüya hakkında kitap), İskendername, Vasiyetname eserlerinde vermiştir. Cavidanname`de hurufiliğin felsefi mahiyetini açıklayan Neimi, kamil insanı kutsallaştırır, onu reyaset düşkününü, kana susamış hükümdarlara, mal-mülk herisi zülümkarlara, islamın kutsal kanunlarını unutarak hakim tabakanın çıkarı için çalışan riyakar, fitneci din hadimlerine karşı savunurdu. Hurufiliğin onların toplumdaki pozisyonunu, özel çıkarlarını tehlikeye soktuğunu gören hakim daireler, dini zümreler, insan haklarını savunan Fazlullah Neimi ve onun devamcılarını kafir, dinin düşmanı diye kaleme verdiler.

Hurufiliğin felsefi temelini panteizm – maddiliğin ve ilahiliğin vahdeti, Allah`ın, insanın, müvcut olan alemin birliği oluşturur. Allah insanın, tabiatın, eşyanın mahiyetindedir. Halıkla mahluk, Allahia maddi varlık aynıdır. Bu sebepten Hurufilik tarikatının felsefi mahiyeti sufilikle ilişkilidir. Hurufiler de Allah`ı ilkin, yaratıcı ve mutlak bir güç olarak görür. Bununla birlikte Hurufiler, sufilerin aksine Allah`ı da dört unsurla aynileştirir, maddilerştiriyorlardı. Hem de onlar devleti idare için can atıyor, somut siyasi-toplumsal maksatlara ulaşmağa çalışıyorlardı. Hurufiler, insan haklarını ayaklar altına alan, onu alçaltan, kula çeviren despotizme karşı geliyor, toplumdaki noksanları humanist, hayırseverlik, adalet fikirlerini yayarak insanın manevi-ahlaki kamilliğine tekamülle ulaşmaya çalışıyorlardı.

Hurufi kelimesinin anlamı harfler demek. Bu felsefi cereyan arap alfabesindeki 28 harfin zahiri ve batını manaları aracılığıyla dünya, Allah ve insanı idrak etmenin mümkünüğünü temel alıyorlardı. Batını mana zat ile (içten), zahiri mana sıfat ile (cismen) ifade olunurdu. Hurufilere göre, onların fikirleri Kuran`da bildirildiği üzere tüm mevcudatın – Yer, Gök, Kainat, Hayat, Allah`ın “ol” emriyle yaranması hükmüne dayanır, bütün şeylerin, varlığın, insanın hürufattan yarandığını belirtirlerdi. Onlara göre, her şeyin temeli harftir, kelimeleri oluşturan harfler kutsaldır.

Hurufiliğe göre, maddi alem tüm hakikatlerin kaynağıdır. İnsan ve gerçek varlık Allah makamına yükselerek kutsallaşır. Hurufi şairlerin eserlerinin ana fikri insanın kişiliği, bağımsızlığı, manevi kamilliği, ahlaki güzelliğidir. Onlar eserlerinde insanın manevi-toplumsal beraberliği fikrini savunur, insan kişiliğini yüksek değerlendirir, onun sitayişe layık olduğunu bildirir, büyüklüğünü, manevi büyüklüğünü yansıtırlardı. Allahla insanı aynileştiren Hurufiler insanın kamilleşmesini, Allah katına varmasını toplumdaki belalardan, adaletsizliklerden, zulümden, kanlı çatışmalardan kurtuluş olarak görürlerdi. Neimi`nin divanındaki

şiiirlerde ilahi aşkın terennümü önemli yere sahiptir, aşık, maşuk, hüsn, yar kelimeleri ile mecazi anlamda “hüsn-ü mutlak”, ruh-i mutlak anlaşılıyordu.

İ. Nesimi'nin monolog şeklinde yazdığı “Sığmazam” gazelinde Hurufiliğin felsefi mahiyeti görünüyor. Özellikle Hurufiliğin ana fikri olan insanın Allahla, tüm maddi ve manevi alemle olan birliği, aynılığı fikri estetik tablolarla, mecazlarla ifade olunur. Gazelin aruz vezninin rezece bahrinde yazılması da tesadüfi değil. Bildiğimiz gibi rezece, herbe-zorba demektir. Sanatkar şiiirini bu bahirde yazmakla insanın mahlukatın en şereflisi, yaranmışların en güzeli olması fikrini yüksek sesle belirtmiş, insana kul, köle gibi yaklaşan, onu ezen, alçaltan fikir düşmanlarıyla en uçta dayandığını ıspatlamaya çalışmıştır. Eserin lirik kahramanı kamil insandır. O iki cihana, maddi ve manevi aleme sığmadığını, kendini gövher-i lamekanla aynı tuttuğunu gururla söyler:

*Mende sığar iki cahan, men bu cahana sığmazam,
Gövher-i lamekan menem, kövnü mekane sığmazam.
Arşla ferşü nun mende bulundu cümle çün
Kes sesini ve ebsem ol, şerhi beyane sığmazam.*

Şair insanda hem ilahi varlık, hem de her iki alemin birleştiğini yazıyor. O, enelhak diyerek insanın manevi saflığı, güzelliği, varlığın eşrefi olması kanaatini bird aka onaylar.

Araştırmalardan da görülüyor ki orta yüzyıllarda İslam'ın doğusunda sufizm ve hurufizm çok geniş yayıldığı için bu tarikatların mahiyeti, yaranma sebepleri, klasik sanatkarların edebi eserlerinde etkili olduğundan edebiyat derslerinde yorumlanmalıdır. Sufilik ve hurufilikle ilgili meseleler edebiyat derslerinde kısa ve öz, mümkün olduğunca sade, anlaşılır dille anlatılmalıdır. Sufilik ve hurufilik tarikatları hakkında nazari bilgiler herhangi bir sanatkarın edebi kişiliğinde, somut eseri ile ilişkili öğrenilmelidir.

KAYNAKLAR:

1. Azarbaycan edabiyati tarixi. III c. Baki: Elm, 2009.
2. Babayev Y. Taruqet edebiyati: sufizm, hurufizm. Baki: Nurlan, 2007.
3. Füizuli M. Secilmis eserleri. Tertib edeni A. Riistamova. Baki: Çaçıoglu, 2006.

4. Xetai Ş. İ. Secilmis eserleri. Tartib edeni T. Karimli. Baki:  asioglu, 2006.
5. Nesimi İ., Gazi B rhaneddin, Hesenođlu. Tertib edeni T. Kerimli. Baki:  aşıoglu, 2006.
6. Seferli  ., Yusifli X.  d biyyat. 9-cu sinif i in derslik. 3aki:  yretmn, 1994.
7. Ceferov N., Kerimli T.,  sg rli Z. X., Bakixanova A.  .  dsbiyyat. X sinif i in derslik. Baki:  aşıoglu, 2005.